Микола Жарких

Чого варті родоводи як історичне джерело

Київ, 17 – 25 серпня 2018 р.

До уваги читачів

Даний документ можна завантажити з мого персонального сайту, з HTML-версії роботи, за адресою
www.M-Zharkikh.name/uk/History/Monographs/Essays/SourceValueGenealogies.html

В HTML-версію можуть вноситись невеликі виправлення та доповнення.
В HTML-версії доступні зображення великого розміру, які в даний документ вставлено у зменшеному розмірі.

Сокращенная русская версия:

www.M-Zharkikh.name/ru/History/Monographs/Essays/SourceValueGenealogies.html

Shortened english version:

www.M-Zharkikh.name/en/History/Monographs/Essays/SourceValueGenealogies.html

Дана версія документа згенерована 23 вересня 2018 р.

Зміст

Дворяне шумною толпою
По родословиям кочуют.

Після того, як я детально розглянув вартість синодиків як історичного джерела, розгляд родовідних книг можна провести за скороченою програмою.

Видання родовідних книг

Перша помітна публікація в цьому напрямку належить все тому ж Миколі Новікову (1744 – 1818), який у 1787 р. надрукував найпізнішу з офіційних московських родовідних книг – так звану «Бархатну книгу», складену в 1682 – 1687 рр.

Наступна помітна публікація одразу трьох родовідних книг була здійснена у 1851 році.

В 1913 році була опублікована «Родословная книга святейшего государя Филарета Никитича патриарха всея России» [Юбилейный сборник С.-Петербургского археологического института, 1613 – 1913, Спб., 1913, с. 1 – 106]. Але цього видання немає в Мережі, і я скористатись ним не міг.

У 1977 р. М. Є. Бичкова опублікувала дві найраніші книги – так звані «Літописну» та «Рум'янцевську» редакції родовідної книги [Редкие источники по истории России. – М., 1977 г., Вып. 2. – 254 с.]

Оце, власне, все, чим може похвалитись археографія родовідних книг.

В наступній таблиці наведено уніфіковані назви опублікованих родовідних книг, якими я буду користуватись. Роки, якими позначені книги – тільки орієнтовні.

Скорочення	Публікація	Підстави датування
РК-1507	Родовідна книга у складі Синодального списку (1506 – 1507 рр.) Типографського літопису. – ПСРЛ, 1921 г., т. 24, с. 227 – 233.	Дата списку літопису.
РК-1510	Родовідні записки Діонісія Звенигородського. – *Бычкова М. Е.*Состав класса феодалов в России в 16 в., М., Наука, 1986 г., с. 74 – 77.	Бичкова датувала ці записи розпливчасто – початком 16 ст. Я чисто умовно ставлю 1510 р.
РК-1540	Літописна редакція родовідної книги. – «Редкие источники по истории России», М., 1977 г., вып. 2, с. 10 – 75.	Датована орієнтовно за складом записаних осіб.
РК-1541	Родовідна книга, додана до Воскресенського літопису. – ПСРЛ, 1856 г., т. 7, с. 239 – 259.	Датована да останнім роком подій, відбитих у літописі.
РК-1550	Рум'янцевська редакція родовідної книги. – «Редкие источники по истории России», М., 1977 г., вып. 2, с. 76 – 182.	Датована орієнтовно за складом записаних осіб.
РК-1581	Родовідна книга, складена за життя царевича Івана Івановича, тобто до 1581 р. – Временник общества истории и древностей российских (ВОИДР), 1851 г., т. 10, с. 204 – 266. [Видавець позначив її як список Б.]	Датована за згадкою царевича Івана Івановича.
РК-1598	Родовідна книга, складена за царювання Федора Івановича, тобто до 1598 р. – ВОИДР, 1851 г., т. 10, с. 131 – 203. [Видавець позначив її як список А.]	Датована за згадкою царя Федора Івановича.
РК-1610	Родовідна книга, переписана за патріарха Гермогена (1606 – 1612 рр.) – ВОИДР, 1851 г., т. 10, с. 1 – 130. [Видавець позначив її як основний (Синодальний) список.]	Датована за періодом правління Гермогена, конкретний рік – чисто умовний.
БК (РК-1687)	Бархатная книга. – М.: 1787 г., ч. 1 – 393 с.; ч. 2 – 458 с. Скан на сайті runivers.ru, прочитаний текст на сайті genealogia.ru	Датована за згадкою документальними згадками про роботу над книгою.

Треба застерегти читачів від використання «родовідних книг» 19 ст., таких як видання П. В. Долгорукова (1816 – 1868) та О. Б. Лобанова-Ростовського (1824 – 1896) [*Долгоруков П.* Российская родословная книга. – Спб.: 1854 – 1857 гг., тт. 1 – 4; *Лобанов-Ростовский А. Б.*Русская родословная книга. – Спб.: 1895 г., тт. 1 – 2]. Хоча вони своїми назвами підшиваються під старі родовідні книги, вони не є ніякими історичними джерелами, ані генеалогічними довідниками, бо наповнені довільними фантазіями при повній відсутності вказівок на джерела.

Не ставлячи під сумнів «чесність з собою» названих авторів, слід визнати, що вони дають приклад до-наукового, фантазійного підходу до генеалогії.

Бархатна книга

Бархатна книга – остання за часом створення офіційна родовідна книга московської держави, укладена у 1682 – 1687 (або 1689) роках.

Розповідь про неї треба почати з цікавої, але помилкової статті М. П. Лихачова (1862 – 1936) [*Лихачев Н. П.* Государев родословец и Бархатная книга. – Санкт-Петербург : Русское генеалогическо общество, 1900 г. – [4], 14 с. Це відбиток з 1-го випуску «Известий Русского генеалогического общества», але цитується ця стаття найчастіше за легко доступним окремим відбитком]. Висновки його варто процитувати повністю:

> 1. В основі Бархатної книги, складеної близько 1687 року, лежить Государів родословець 1555 року, який **не поповнювався з часу свого складання**, але за самою добою свого утворення становив дорогоцінний збірник історичних та генеалогічних даних.
>
> 2. Бажано і майже необхідно для правильних генеалогічних робіт виділення з БК тексту родословця 1555 року і по мірі можливості дослівне його відновлення.
>
> 3. Важливість цього виділення грунтується на тому, що місця з'єднань родовідних гілок Государева родословця з пізнішими ланками родовідних розписів становлять слабкі пункти БК, котрі треба піддати найсуворішій критиці та перевірці.
>
> 4. Оскільки Государів родословець 1555 року є витвором діячів «Вибраної ради» і тільки випадково зупинився на 43-у розділі з падінням Адашевих, то він, а рівно й БК не складають зводу усіх стародавніх та знатних фамілій російського дворянства або точніше думних і служилих людей Московської держави. […] На це вказує і негайна поява приватних родовідних книг, які поповнювали офіційну [*Лихачев Н. П.*, с. 14; виділення в цитатах тут і далі належать мені – М. Ж.].

Ці рішучі висновки збаламутили навіть С. Б. Веселовського (1875 – 1952) та М. Є. Бичкову (1936 – 2014):

> Для мене Бархатна книга мала значення як найкращий текст Государева родословця, котрий, як було вказано вище, до нас не дійшов ані в оригіналі, ані у точних списках [*Веселовский С. Б.*Исследования по истории класса служилых землевладельцев. – М.: 1969 г., с. 14].

Єдиний збережений офіційний родовід 17 ст. – Бархатна книга – складена на основі Государева родословця належить до редакції у 43 розділи [*Бычкова М. Е.* Родословные книги 16 – 17 вв. как исторический источник. – М.: Наука, 1975 г., с. 32]

Для пояснення цього непорозуміння треба усталити термінологію.

Так, **Бархатною книгою** я називатиму текст, опублікований М. Новіковим у 1787 році. Бичкова виявила ще 6 рукописів БК, але серед них немає того, який був

надрукований. Ані за своєю структурою, ані за складом відомостей БК **не має нічого спільного** з попередніми родовідними книгами. Звичайно, такі попередні книги були у розпорядженні авторів Бк і використовувались, але використовувались не як скелет, на який нарощувались додаткові відомості, а як купа цеглин, з цих збудовано нову споруду – Бархатну книгу, за планом, фасадом та інтер'єром цілком відмінну від попередньої.

Далі, «**Государів родословець**» (ГР) – вираз, що прижився у якості терміну – слід розуміти не як одну конкретну книгу, а як **клас пам'яток**, що починались з роду правлячого монарха. В цьому плані всі перераховані в попередньому розділі родовідні книги є государевими родословцями, бо всі вони починаються з роду правителя. Цей рід може вестись від Рюрика (РК-1507) чи від пізнішого Івана Калити (РК-1540), чи від давнішого Августа (РК-1541) – це не має принципового значення. Головне – така компоновка (принцип начальстволюбія) спрямована на піднесення авторитета правлячої династії.

Тому можна було би запропонувати два розуміння поняття «Государів родословець». У вузькому (strict) значенні це текст, який показує рід правлячого в Москві монарха; у широкому (loose) значенні – це будь-яка родовідна книга, котра починається з розділу про рід правлячого монарха, тобто з ГР-strict.

Не заглиблюючись, обмежуючись тільки виписками з джерел у статті Лихачова [с. 3 – 6], ми бачимо там терміни *родословец* (1579, 1591, 1598, 1652 рр.), *родословная книга* (1626, 1652 рр.), *государева родословная книга* (1627 р.) і один раз – *Государев родословец* (1589 р.). Ясно, що цей останній термін не був не те що усталеною назвою, але навіть скільки-небудь поширеною назвою. **Інваріантом** назви був *родослов-*, і він визначав зміст написаного, а **варіанти** не мали істотного значення.

Більше того, БК відрізняється від усіх попередніх родовідних книг **ідеєю компоновки**, або формою свого начальстволюбія. У більшості родовідних книг після роду московських правителів поставлені роди інших князів Московської держави, порядок слідування яких, можна думати, визначався відносною політичною вагою родів у момент складання списку (не їх генеалогічним старшинством). Рід великих князів литовських в РК-1610 поставлений після всіх цих князів-«Рюриковичів», оскільки деякі московські князівські роди вели своє походження від нього. Роди турецьких царів, царів Великої орди, кримських, казанських та астраханських поставлені у кінці РК-1610 з довідковою метою, як такі, що не мають великого практичного значення.

А що ми бачимо в БК? Після правлячого роду та руських удільних князів поставлено – прошу зауважити! – роди астраханських, кримських, казанських царів, далі – **государів** литовських, після якого йдуть – знову прошу зауважити! – князі Хованські та Голіцини (авжеж, хто були чільні бояри в 1682 році? Своя рука –

владика!), і тільки після родів литовського походження починаються роди дрібних князів-«Рюриковичів».

Ключове значення для розуміння нової форми начальстволюбія, запропонованої в БК, має титулування правителів Литви *государями*(особами, рівними московському правлячому роду), а не рядовими *великими князями*. На найпочеснішому місці, дуже близько до початку БК, поставлено роди незалежних правителів, не зважаючи на те, що жоден впливовий московський рід не походив від татарських царів.

До речі, рід кримських царів у БК розпочато Тохтамишем і доведено до Девлет-Гірея († 1631 р.), сина Мубарек-Гірея († 1593 р.), в той час як в РК-1610 дано тільки два покоління – Девлет-Гірей 1-й († 1577 р.) та його сини, останнім з яких названий уже згаданий Мубарек-Гірей. Ясно, що даний розділ БК складено незалежно від попередніх розписів кримських царів, з використанням якогось запису початку 17 ст.

Це, в свою чергу, ставить під сумнів стемму Бичкової [*Бычкова М. Е.*, с. 47], згідно якої БК походить від протографа ГР 1570-х років. Отже, БК не напряму походить від ГР 1555 р., як думав Лихачов.

Так само невдалою вигадкою Лихачова є «приватні родовідні книги»:

> «Приватний» елемент у рукописах незначний, як правило, пов’язаний із родом, якому він належав, на розписах інших родів ця приналежність не відбивається. Немає жодного приватного списку, який створив би особливу традицію родовідних книг [*Бычкова М. Е.*, с. 16].

Попри те, що кожна позиція висновків Лихачова заперечена дослідженням Бичкової, ми не знайдемо у останньої чіткою оцінки статті Лихачова як помилкової [*Бычкова М. Е.*, с. 5]. Мабуть, так прийнято у справжній науці – кожен мусить дошукуватись істини самостійно, а почесне право вказувати на помилки попередників залишено дилетантам (отаким, як я)…

Таким чином, склад джерел «Бархатної книги», ідея та принципи її укладання не можуть вважатись встановленими остаточно, потребують подальшого дослідження.

Історіографія

Звичним рухом ділимо історіографію питання за бібліографічний, ентузіастичний та критичний напрямки (як пам’ятки літератури родовідні книги, здається, ніхто не розглядав).

Для бібліографії найважливіше значення має книга М. Є. Бичкової [*Бычкова М. Е.* Родословные книги 16 – 17 вв. как исторический источник. – М.: Наука, 1975 г. – 215 с.].

Послухаємо тепер **ентузіастів**:

> Мы не знаем примеров, чтобы родословные ошибались в определении происхождения ветвей многочисленных, по большей части уже угасших княжеских родов наших Рюриковичей. Поэтому мы считаем, что происхождение князей Новосильских, Белевских, Одоевских и Воротынских, а также прочих княжеских родов черниговской ветви Рюриковичей, от св. Михаила Всеволодовича – бесспорно [*Зотов Р. В.* О черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. – Спб.: 1892 г., с. 106].
>
> Нам здаються надуманими версії окремих дослідників буцімто князі не пам'ятали навіть свого династійного походження: Рюриковичі вони чи Гедиміновичі. Так само надумано виглядає спроба доводити, що окремі Гедиміновичі хотіли представити себе Рюриковичами і навпаки [...] Окрім окремих помилок, з яких ще не всі виявлені і досліджені, офіційні родовідні книги є досить надійним джерелом генеалогічних досліджень. У випадку, коли не було підтверджень про існування тих чи інших осіб, ми приймали версію родовідних книг. [*Войтович Л. В.* Князівські династії східної Європи. – Льв.: 2000 р., розділ 1.6. Родовідні книги. Сімейні родоводи].

Як і у випадку синодиків, такі ентузіастичні твердження цілком ігнорують необхідність ділити родоводи як хронологічно, так і структурно, і твердження, справедливі для певних частин тексту джерел, неправомірно розтягаються на весь текст.

Переходячи до поглядів представників **критичного напрямку**, треба перш за все відзначити погляди Степана Веселовського (як і у випадку синодиків, він був першим, хто зацікавився родоводами за умов панування злочинного «історичного матеріалізму»). Так само як і з синодиками, він не дав спеціальної джерелознавчої праці, а тільки кілька сторінок у вступі [*Веселовский С. Б.* Исследования по истории класса служилых землевладельцев. – М.: 1969 г., с. 9 – 22]. В цілому погляди автора на походження родоводів визначені розглянутою вище статтею М. Лихачова.

> Розписи, подані у Палату родовідних справ у кінці 17 ст. служилими людьми [...] для 14 – 15 ст. не дають нічого вірогідного, чого не було би у Государевому родословці та інших більш ранніх джерелах. Щодо ступеня їх вірогідності однієї оцінки бути не може. Ми бачимо тут і наївне шахрайство для возвеличування свого роду, і пусту бундючність, поєднане подекуди з великим невіглаством, і безпам'ятність, котрій не могли зарадити ніякі добросовісні зусилля відновити безповоротно втрачене минуле [...]
>
> Якщо пам'ять зраджувала або була геть безсильна, то виходили неоковирності. Генеалог вишиковував усіх чоловіків в одну лінію, і в нього виходила неможлива кількість поколінь [...]

Другий, можливо, ще частіший дефект розписів – втрата бічних родичів. З прямими висхідними предками служилий чоловік давав раду, але бічні розгубив.

Третій істотний і популярний дефект – це довільне з’єднання в ланцюг поколінь осіб виключно за іменами та по-батькові […]

Четверте, що дуже знецінює розписи кінця 17 ст., це показання про службу […] Поки йшлося про осіб, що жили в 16 – 17 ст., коли умови служби були добре відомі служилим людям, а всяка брехня та вигадки можна було легко помітити – справа ще стояла незгірше, але коли йшлося про давніший час, то починались такі фантастичні легенди, брехня й плутанина, що історику робити з ними нічого […] Інколи втрачене для нащадків минуле замінялось улюбленими легендами про виїзди […]

Для бояр 14 – 15 ст. ведення родовідних записів з покоління у покоління було не справою гонору, а необхідною умовою щоденної боротьби за своє становище […] Більшість родоводів найдавніших родів стають вірогідними тільки з середини 14 ст. […] Але численні родоводи безсумнівно старих родів стають вірогідними лише з 15 ст. [с. 17 – 20].

Я думаю, що ці зауваження до певної міри можна прикласти і до кожного етапу формування родоводів.

Для нас важливо, що Веселовський запропонував ділити запис кожного роду на давню частину, сповнену вигадок і нову, вірогідну. Видно також, що він не пропонував єдиної для всіх записів хронологічної межі частин, і такої єдиної межі не існує.

Найважливіше на сьогодні дослідження родовідних книг опублікувала М. Є. Бичкова у 1975 р. [*Бычкова М. Е.* Родословные книги 16 – 17 вв. как исторический источник. – М.: Наука, 1975 г. – 215 с.]. Вона виявила і дослідила близько 130 (!) списків цих книг, поділила їх на редакції та встановила відношення редакцій між собою.

В основу поняття «редакції» М. Б. слушно поклала «однакове розташування і кількість розділів та єдиний принцип запису осіб всередині кожного розділу» [с. 14]. Далі, «в ізводі може бути зміненим порядок розділів, але ця зміна буде вторинною у порівнянні з тим, який утворює редакцію» [там само]. Оскільки текст книг різниться досить помітно, то виникає питання про об’єктивні межі редакцій. Простою мовою, скільки розділів повинні змінити свої місця, щоб сказати: це вже не ізвод, а редакція?

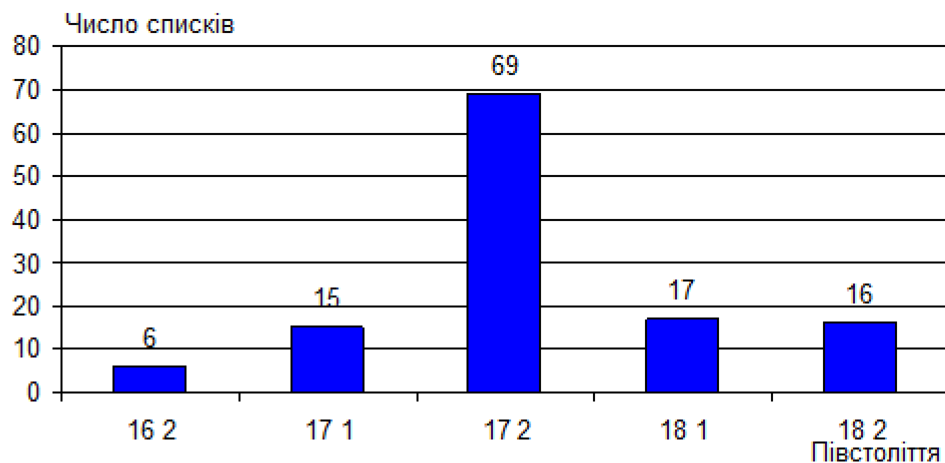
На практиці в основу поділу на редакції покладено кількість розділів, а не структура родоводу, що приводить до певних помилок (наприклад, Бархатну книгу М. Б. вважала ізводом Государева родословця). Таким чином, хоча фактичний зміст роботи М. Б. спростовує застарілі погляди М. Лихачова, на загальних контурах її

книги ці помилкові погляди відбились дуже сильно і, по суті, залишились не спростованими.

М. Б. зробила ряд цінних спостережень, важливих для роботи із родоводами, наприклад:

> При переписуванні тексту, який складається не з оповіді, а майже виключно з переліку імен, писар легко міг опустити [фрагмент], особливо між двома однаковими [іменами], внаслідок чого у списках зникають цілі покоління; із тексту одного рукопису встановити такі пропуски майже неможливо [с. 18; приклади таких помилок – с. 51, 53, 68, 77, 81, 102].

Дещо повчальне можна видобути із розподілу списків родоводів за часом переписування:

Хронологія переписування родовідних книг

Списків 1-ї половина 16 ст. не збереглось взагалі, за наступні сто років (від середини 16 до середини 17 ст.) зроблено лише 21 список. Розквіт справи переписування родоводів припадає на 2 половину 17 ст. – 69 списків, або 56 % їх загального числа. Із цих 69 списків 49 (71 %) припадає на 4 чверть 17 ст. (включаючи сюди рукописи, датовані у М. Б. «кінцем 17 ст.»).

Таким чином, можемо констатувати, що від середини 17 ст. перестали бути службовою (секретною) документацією Розрядного приказу і почали переписуватись для ширших кіл служилих людей. Це свідчить про велику зацікавленість родоводами як інструментом боротьби за службове становище – відстоювання досягнутого і здобування нових, вищих позицій.

У 18 ст. інтерес до родоводів стрімко спадає. Стара «родовідна» знать відступає перед натиском худорідних або й безрідних «пташків гнізда Петрова» – різних Меншикових, Головкіних, Шафірових, Рум’янцевих, Толстих та їм подібних. Ніхто з них не запитував:

Не торговал твой дед блинами?

– бо кожен достеменно знав, що торгував. Ясна річ, боротись проти цих вискочнів за допомогою родоводів було неможливо, і практичної ролі ці останні більше не відігравали. Тому й переписування родоводів пішло на спад.

Дослідження М. Б. створило прекрасну основу для публікацій найважливіших, найбільш показових списків кожної редакції. Частково цей план був виконаний самою Бичковою, котра в 1977 р. надрукувала дві найдавніші редакції (РК-1540 та РК-1550). На цьому керосин поки що скінчився.

Але і ця дуже змістовна книга не вичерпала окресленої в назві теми. Книга присвячена переважно історії текстів і мало торкається питання про вірогідність книг – предмета, який найбільше цікавить історика.

От в цій статті я спробую зробити деякі спостереження в цьому напрямку.

Класифікація текстів

Попри виконану М. Є. Бичковою велику роботу з класифікації списків родоводів я не вважаю, що тут зроблено все, що можливо.

Перш за все, варто відмовитись від поділу текстів на редакції та ізводи і покласти в основу класифікації послідовно проведений принцип структури родоводу, послідовності розділів.

Чому так? Коли якась родовідна книга складена, при подальшому її переписуванні може трапитись один з трьох випадків:

1, повне копіювання (пізній список раннього тексту, без свідомих змін, хіба з випадковими помилками). Це – найпростіший спосіб копіювання, котрий вимагає тільки уважності.

2, доповнення новими даними. При цьому до існуючої незмінної структури розділів додавались нові покоління – нащадки уже записаних осіб. Сюди ж можна віднести випадки додавання нових розділів в кінці книги, після закінчення розділів протографа. Для такої роботи не досить мати протограф – потрібно зібрати нові дані, це – складніша робота. Але розмістити їх на означених вище місцях – найпростіше з можливих вирішень. можна вважати, що такий спосіб потребує виконавця середньої кваліфікації.

3, переробка протографа. Це – найскладніший спосіб переписування, котрий вимагає відповідно найвищої кваліфікації. Переробка передбачає зміну структури: переміщення розділів протографа на нові місця, відкидання цілих розділів протографа, вставку нових розділів не у кінець книги, а в її середину, поміж розділами з протографа.

Така переробка – найтиповіший випадок співвідношення списків. Наприклад, у 3 списках РК-1540 можна побачити, що у списку Біляївський-1 роду *Редегиних* взагалі немає, у списку Воскресенський-1 він поставлений передостаннім, як 29-й розділ, а у

списку Уваровський-1 Редегини заскочили на 16-е місце, в середину книги [*Бычкова М. Е.*Родословные книги 16 – 17 вв. как исторический источник. – М.: Наука, 1975 г., с. 179].

Ясно, що за кожною такою переробкою стоїть змагання інтересів, боротьба впливів, мотиви й подробиці якої переважно нам невідомі, але безспірно мали вирішальний вплив на складання книг.

Переглядаючи зміст родовідних книг [*Бычкова М. Е.*, с. 179 – 199], складається враження, що ми взагалі не маємо (за рідкісними випадками) двох книг з однаковою структурою, і тоді вийде, що ми матимемо стільки редакцій, скільки є рукописів. Це, безумовно, ускладнює роботу, але – повторюся – за кожною зміною структури стоїть чиясь зацікавленість, і життя виявляється складнішим, ніж прості класифікаційні схеми.

Розділи і блоки

Подібну ситуацію маємо з літописами Великого князівства Литовського, котрі при очевидній спорідненості текстів ніяк не укладаються у просту стемму і коже літопис належить до своєї окремої редакції. Вихід я знайшов у поділі літописів на окремі повісті й складанні стемм для них (Дві традиції літописання Великого князівства Литовського, 2016 р.). Такі стемми вдалося скласти, так біда в тому, що вони переважно не співпадають між собою, тобто кожен окремий список літопису складався з повістей різного походження (ну, десь так, як сучасний комп’ютер можна скласти з комплектуючих від різних фірм). Особливої ясності у процес формування збережених списків це не внесло, але реальність є такою, і дослідник мусить з нею рахуватись, коли береться щось пояснювати.

Тому виникає ідея – поділити родовідні книги на окремі розділи і спробувати дослідити історію тексту кожного розділу за всіма книгами, де міститься даний розділ. А вже потім подивитись, що вийде, чи внесе такий підхід якусь ясність.

З розбивкою родоводів на розділи справа дуже проста, не те що у синодиках: кожен окремий рід треба розглядати як розділ (незалежно від того, чи він в рукописі має номер, чи включений у зміст книги). Далі кожну гілку роду можна розглядати як окремий блок (наперед не можна вирішити, чи буде від цих блоків якась користь).

Про порядок записів імен у родоводах, на щастя, ми не маємо підстав сперечатись (у порівнянні з повним хаосом записів у синодиках – це велике полегшення!). У родоводах ми не журимось, хто був чиїм сином і хто був старшим братом, а хто – молодшим. Ці книги власне для того й велися, щоб внести ясність в позицію кожної служилої особи серед свого роду.

Але з повнотою записів і родоводи мають певні проблеми:

Родоводи відзначають тих, хто не залишив чоловічого потомства, «помер бездітним». Це означає, що в нього не було синів, які служили [*Веселовский С. Б.* Исследования по истории класса служилых землевладельцев. – М.: 1969 г., с. 21].

Родовідні книги, як правило, записували не всі гілки роду, а тільки ті, що служили при дворі великого князя. Сім'ї, які рано припинили цю службу, у родоводи не потрапили, їх родичі не квапились згадувати про неродовитих сородичів [*Бычкова М. Е.*Родословные книги 16 – 17 вв. как исторический источник. – М.: Наука, 1975 г., с. 163].

Таким чином, окрім системного ігнорування дочок (котрих не записували ніколи – як таких, що не мають практичного значення для служби), згадки про бездітність у родоводах можуть означати: 1, фактичну відсутність синів; 2, сини були, але не встигли зайняти самостійне службове положення (померли в молодому віці від хвороб, чи погинули в битвах, чи з іншої причини не могли служити); 3, відсутність надійних відомостей про синів (наприклад, у випадку еміграції батька).

Завдяки упорядкуванню імен всередині кожного роду здебільшого немає проблем із датуванням родовідних записів, але тут, як і у випадку синодиків, треба розрізняти датування окремих розділів та датування книги в цілому, також пам'ятати про можливу різницю між датою складання родового запису й датою його внесення у родовідну книгу (останню різницю ми вже бачили на прикладі кримських царів у Бархатній книзі).

Вірогідність записів

В плані вірогідності записи родовідних книг дуже різнорідні, і їх вірогідність, так само як і синодиків, не можна характеризувати гамузом, «в цілому».

Перш за все треба відділити розділ, присвячений правлячому роду московських царів – «Государів родословець» у вузькому (strict) значенні. Він побудований на підставі літописів (яких саме? – варто з'ясувати), містить масу прямих дат і не викликає ніяких сумнівів. Вірогідність його дорівнює вірогідності тих літописів, з яких цей розділ утворений, і в цілому є незаперечною. Але з тієї ж причини ми не можемо сподіватись отримати з цього розділу якусь нову інформацію. В 16 ст., коли не було ані Вікіпедії, ані «Полного собрания русских летописей», такий сильно скорочений літопис служив корисним генеалогічним довідником, але для нас він є скоріше пам'яткою історіографії.

Далі йдуть записи князівських родин і нетитулованих родин. Джамбатісто Віко (1668 – 1744) у своєму трактаті «Основи нової науки про загальну природу націй» (1725) висунув був ідею, що історію кожного народу можна поділити на три періоди: міфічний (в якому діють боги), баснословний (в якому діють герої) та історичний (в якому діють задокументовані у джерелах особи). Щось подібне можна побачити й у

цих записах, в яких часто маємо міфічних першопредків, баснословних діячів наступних часів та реальних історичних осіб.

Оскільки найдавніша із збережених родовідних книг походить з початку 16 ст., ми можемо, відрахувавши звичні для усної пам’яті поколінь 70 – 75 років, вирахувати, що історичні часи для родоводів не йдуть далі 1430-х років. Далі починається баснословна доба. М. Є. Бичкова схильна була навіть перенести цю межу на пізніший час, на 4 чверть 15 ст.:

> За повнотою записів родовідні книги перевищують розряди, в основному доповнюючи, а не дублюючи їх відомості. Комплексне вивчення відомостей розрядів та родоводів дає основний склад удільної знаті. Хронологічні рамки однакові в обох джерелах – остання чверть 15 – друга половина 16 ст. [*Бычкова М. Е.*, с. 160].

З цих розрахунків, звичайно, слід робити виняток для літописних родів – осіб, згаданих у ранніх літописах. Ці **письмові згадки**перевищували глибину усної пам’яті і слугували орієнтирами при складанні родоводів, що й відзначалось:

> Літописи виступають основним джерелом для князівських родовідних легенд і найдавніших біографічних відомостей, причому складальники родоводів використали саме літописні повідомлення [*Бычкова М. Е.*, с. 151].

Разом з тим до аналогічних згадок у пізніх літописах (16 ст.) слід ставитись критично:

> Упродовж усього часу існування родовідних книг літописи були для них джерелом, яке підтверджувало ранні записи родоводів. Але саме ця якість літописів привела до того, що наприкінці 15 ст., а особливо у 16 – 17 ст. в літописи почали робити вставки родовідного характеру в інтересах особи чи сім’ї [*Бычкова М. Е.*, с. 158].

Подекуди дослідники, як уже відзначалось вище, припускали, що же в 14 – 15 ст. окремі боярські родини вели родоводи, які послужили основою для записів родовідних книг. Не можу збагнути, на чому грунтується таке припущення. Ми не маємо жодного такого рукопису не тільки від 14 – 15 ст., але навіть копій пізнішого часу. Немає таких згадок у ранніх родоводах (вони є у Бархатній книзі).

Ми можемо тільки припускати, що при укладанні родовідних книг були використані записи окремих родів, але слід думати, що ці чорнові (й тому не збережені) записи складались спеціально для подачі писарям родоводів, а не заздалегідь, і тим більше не велися у кількох поколіннях.

Таким чином, для більшості родів (за винятком літописних) кінець баснословного періоду можна класти на 1430 – 1475 роки.

А початок баснословного періоду? Коли закінчується чиста міфографія і починається баснословіє (котре хоч малою мірою дає відлуння дійсності)?

Тут треба розрізняти роди князівські та роди нетитуловані. Вони вирішували задачу легітимації своєї давньої служби по-різному.

Походження князівських родів

Для князів був один стандартний шлях: треба було підшитись до якогось правлячого роду. Найліпше – до роду Рюрика, «породичавшись», хоч десятим колом у плоті, з московськими правителями. Гірше, але теж цілком прийнятно було підшитись до роду Гедиміна. Таким чином, у родовідних книгах ми геть не побачимо ніяких самозваних, самопроголошених князів – тільки «Рюриковичів» або «Гедиміновичів».

Ця райдужна картина настільки сподобалась дослідникам, що вони навіть висунули теорію, що ніхто не міг називатись князем, окрім синів «справжніх» князів. І це при тому, що не в одній тільки Золотій Орді, але і в Московському царстві самозванці ставали правителями, а інші самозванці, хоча й з меншим успіхом, виступали в Росії понад 150 років (аж до Пугачова і княжни Тараканової).

Насправді картина походження усіх князів від двох, і тільки двох правителів – результат свідомого політичного рішення, свідомої політики згуртування правлячої еліти Московської держави 1 пол. 16 ст. на основі ідеї спільного походження всіх князів від Рюрика, і тільки від Рюрика. Одна з генеалогічних теорій того часу намагалась підшити і Гедиміна у нащадки смоленських князів, тобто зробити його «Рюриковичем» – але без великого успіху. Звести всіх князів до одного першопредка так і не вдалося, для Гедиміновичів (дійсних та уявних) довелось зробити виняток із стрункої теорії, і такому вигляді московські князівські роди в'їхали у родовідні книги.

Мы рождены,
Чтоб сказку сделать былью,

– і, як бачимо, таки зробили. Бюрократична фантазія 16 ст. повністю затьмарила строкату політичну реальність двох століть – від середини 13 до середини 15 ст.

Тому міфічний період для більшості князівських родів – це час до нашестя Батия. Баснословних князів середини 13 – середини 15 ст. треба було прив'язати о відносно добре відомих князів давньоруського часу.

Походження нетитулованих родів

Інакше, але також стандартне вирішення проблеми (міфічної) старовинності роду було знайдено для нетитулованих родів. Більшість із них озброїлися міфами про виїзд їх першопредків з інших земель. Так в РК-1610 24 роди, або 80 %, мають такі міфи, і тільки 6 родів – «невиїзні», не зазначають походження родоначальника.

Із числа «виїзних» родів найбільше «виїхало» з німців (8, далі йде Орда (5), Литва (4), руські землі (Смоленськ – 3, Чернігів – 2, Волинь – 1), ще один рід вигадав собі походження з Мангупа і Кафи. Всі ці історії слід розглядати з позиції «презумпції

фантастичності»; окремі випадки, коли ці міфи (чисті вигадки) можна підвищити до розряду баснословія (із зернятками якоїсь дійсності), не змінюють загальної картини.

Можна погодитись з афористичною думкою М. П. Лихачова:

> Руське походження для служилого чоловіка 17 ст. було просто образливим [*Лихачев Н. П.* Государев родословец и Бархатная книга. – Санкт-Петербург : 1900 г., с. 10].

Тобто міфи про виїзд – це факти історіографії того часу, коли вони були створені. Їх цікаво вивчати з точки зору картини світу, яку собі уявляли їх автори, історії суспільної думки, зрештою, історії моди – тільки не намагатись видобути з них якісь спогади про минуле (повторюся ще раз – спогади, не підкріплені письмовими джерелами, не можуть іти далі 70 – 75 років).

Тому висновок М. Є. Бичкової здається мені занадто поблажливим:

> Історіографічна традиція кінця 19 – початку 20 ст. з недовірою ставилась до родовідних легенд, не розрізняючи легенд 16 ст., які в основному не йдуть раніше за 12 ст. і не містять великих подробиць, і легенд, створених у 17 – 18 ст., в яких є міфічні подробиці про родоначальника [*Бычкова М. Е.*, с. 136].

Всі зазначені в РК-1610 міфи про виїзд складені в 16 ст., і що в них історичного? Одразу два роди вели свої походження «із Орди» від літописного Редеді з початку 11 ст. В 11 ст. про ніяку Орду не йшлося, тут маємо в одному реченні нагромадження фрагментів з різних епох. Ясно, що це – чисто книжна конструкція, складена саме в 16 ст., тобто тоді, коли усяка реальна пам'ять про згадані епохи затерлась.

З нетитулованими родами маємо ту проблему, що різниця міфічного і баснословного періодів для них є дуже невиразною. Можливо, тільки для літописних нетитулованих родів можна її визначити, і то можна наскочити на пізні домисли. Але в інших випадках в родовідних записах можна виділити тільки найпізнішу (історичну) частину, котра загалом не викликає сумнівів, а всіх попередників вважати особами міфічними – такими, у яких вірили автори родоводів, а існування яких не підкріплене незалежними свідоцтвами.

Висновки

Попередній огляд джерельної вартості родовідних книг дозволяє зробити наступні висновки:

1. Родовідні книги створювались тільки в Московській державі і тільки від початку 16 до кінця 17 ст.

2. Вони були результатом діяльності урядової установи – Розрядного приказу – і відносились до його службової документації. Приватний елемент в цих книгах відіграє незначну роль.

3. Родовід правлячої в Москві династії (Государів родословець у стислому значенні терміну) є скороченим викладом літопису і не викликає ніяких сумнівів, хоча й не подає нової інформації.

4. Записи інших родів доцільно ділити на частини – історичну, баснословну та міфічну.

5. Історична частина починається незаперечно з 4 чв. 15 ст. і може сягати й 2 чв. 15 ст. Значна частина імен в цій частині може бути співставлена з іншими документами, тому вірогідність цих записів висока.

6. Баснословна частина передує історичній і загалом може датуватись від середини 13 до середини 15 ст. Лише поодинокі імена тут можуть бути співставлені з літописами та нечисленними актами, а більшість імен – невідома. Це відкриває велике поле для вигадок, відповідно вірогідність цієї частини низька.

7. У міфічній частині автори родовідних записів намагались протягнути «ланцюжок пам’яті» в давньоруський або у неокреслений давній час. Ця частина інформації не має ніякого джерельного значення і повинна розглядатись з точки зору історіографії та історії суспільної думки.

8. Для конкретного окреслення зазначених частин може бути доцільним встановлення історії тексту записів окремих родів і виділення найдавнішого ядра відомостей.